

УДК 1(091):18 +159.922

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.21>

Піхорович Василь Дмитрович,
старший викладач кафедри філософії
факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
orcid.org/0000-0002-3168-8704
fanja.new@gmail.com

Самарський Андрій Юрійович,
кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри філософії
факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
orcid.org/0000-0003-2619-0394
a.samarskyi@gmail.com

КАТЕГОРІЯ БАЙДУЖОГО ЯК ЛОГІЧНЕ НАЧАЛО ТЕОРІЇ ЕСТЕТИЧНОГО ПРОЦЕСУ У А.С. КАНАРСЬКОГО

У статті досліджується роль категорії «байдужого» у становленні чуттєвості людини. Це дослідження відбувається у межах гегельянської традиції в українській філософії II пол. XX ст., що зумовлює наголос на розгортанні та переході категорії «байдужого» у свою протилежність в процесі опанування індивідумом культурної спадщини людства в ході власної активної предметно-практичної діяльності. Наводиться спроба довести вдаль використання діалектичної логіки Гегеля та розвиток діалектичної традиції в українській філософії київським естетиком А.С. Канарським. Вказується на свідоме використання ним методу сходження від абстрактного до конкретного у сфері естетики, де початковою виступає категорія «байдужого» за аналогією з категорією «чисте буття», що в процесі розвитку переходить у свою протилежність – категорію «естетичного». Автори статті наголошують на збіг проблематики формування людської чуттєвості в естетиці, психології та педагогіці. Як доказ наводиться загірський експеримент із формування свідомості та чуттєвості у сліпоглухонімих дітей, де, за твердженням авторів експерименту, була свідомо реалізована педагогічна методика, що заснована на діалектико-матеріалістичній гносеології. На протипагу показується неспроможність емпіричної матеріалістичної гносеології пояснити хід та результати даного експерименту. З іншого боку, впровадження діалектичного мислення в естетиці змушує Канарського звернутися до історії виникнення та розвитку людських потреб, і відповідно, людської чуттєвості, що не притаманно гегелівській ідеалістичній філософії, а належить матеріалістичній діалектичній традиції теоретичного мислення. Саме в ній можливе найкраще розуміння категорії «байдужого» та використання її в педагогіці та психології для кращого розуміння процесу формування людської чуттєвості та свідомості.

Ключові слова: Канарський, Гегель, діалектика, байдуже, чуттєвість, сліпоглухота, формування психіки.

Pikhorovych Vasyl,
Senior Lecturer at the Department of Philosophy
Faculty of Sociology and Law
National Technical University of Ukraine “Kyiv Ihor Sikorskyi Polytechnic Institute”
orcid.org/0000-0002-3168-8704
fanja.new@gmail.com

Samarskyi Andrii,
PhD, Senior Lecturer of the Department of Philosophy
Faculty of Sociology and Law
National Technical University of Ukraine "Kyiv Ihor Sikorskyi Polytechnic Institute"
orcid.org/0000-0003-2619-0394
a.samarskyi@gmail.com

THE CATEGORY OF THE INDIFFERENT AS THE LOGICAL BEGINNING OF THE THEORY OF THE AESTHETIC PROCESS IN A.S. CANARSKY

The article examines the role of the 'indifferent' category in the formation of human sensuality. This study takes place within the framework of the Hegelian tradition in Ukrainian philosophy of the 20th century, which determines the emphasis on the deployment and transition of the category of 'indifferent' into its opposite in the process of mastering the cultural heritage of humanity by an individual in the course of his own active subject-practical activity. An attempt is made to prove the successful use of Hegel's dialectical logic and the development of the dialectical tradition in Ukrainian philosophy by the Kyiv esthetician A.S. Canarsky. It is pointed out his conscious use of the method of ascent from the abstract to the concrete in the field of aesthetics, where the initial category is 'indifferent' by analogy with the category 'pure being', which in the process of development turns into its opposite – the category of 'aesthetic'. The authors of the article emphasize the coincidence of the problems of the formation of human sensuality in aesthetics, psychology and pedagogy. As evidence, the Zagorsky experiment on the formation of consciousness and sensibility in deaf-blind children is cited, where, according to the authors of the experiment, a pedagogical technique based on dialectical-materialist epistemology was consciously implemented. On the contrary, the inability of empirical materialist epistemology to explain the course and results of this experiment is shown. On the other hand, the introduction of dialectical thinking in aesthetics forces Canarsky to turn to the history of the emergence and development of human needs, and accordingly, human sensuality, which is not inherent in Hegel's idealistic philosophy, but belongs to the materialist dialectical tradition of theoretical thinking. It is in it that the best understanding of the category of 'indifferent' is possible and its use in pedagogy and psychology for a better understanding of the formation of human sensibility and consciousness.

Key words: Canarskyi, Hegel, dialectics, indifference, sensuality, deafblindness, formation of the psyche.

Гегелівську проблематику сьогодні важко назвати такою, яка знаходиться у центрі уваги українських філософів. Але так було не завжди. В Україні існувала дуже потужна гегелівська традиція, причому вона не обмежувалася «гегелізмом», а відзначилася цікавими роботами, які знаменували розвиток гегелівського методу і дуже плідне застосування його при дослідженні різних сфер людського духу.

Що стосується українського «гегелізму», то в останні роки вийшов ряд робіт, у яких детально розповідається про те, що було зроблено в Україні у цій сфері, зокрема (Козловський, 2020; Козловський та ін., 2020; Козловський та ін., 2021). Що ж стосується гегелівської традиції, то яскравим прикладом розвитку гегелівського методу можна позначити праці київських філософів другої половини ХХ ст. та діяльність неформальних філософських гуртків (проблемних груп) у стінах КДУ імені Т.Г. Шевченка. Одним із найцікавіших з них був гурток з естетики А.С. Канарського. Учасники цього гуртка, а також інші дослідники вказують

на те, що Канарський зумів втілити гегелівський метод в дослідженні естетичного як діалектичній протилежності байдужого (Чайка, Малахов, 1997).

Анатолій Станіславович Канарський вважає, що категорія «байдужого», яку він пропонує в якості початкової категорії естетики, відповідає гегелівській логічній категорії «буття».

На перший погляд здається, що вона отримана шляхом аналогії, прямого перенесення гегелівського способу мислення в галузі логіки в область естетики. Приблизно так уявляє справу польський дослідник Микола Загорський – чи не єдиний, який взагалі звернув увагу на цю обставину, і єдиний дослідник, який наполягає на величезній цінності робіт А.С. Канарського саме тому, що це другий після «Капіталу» приклад успішного і навіть цілком свідомого застосування гегелівської логіки до конкретної області» (Загорський, 2014).

Після прочитання відповідного місця з книги А.С. Канарського, з М. Загорським складно не погодитися: «Якщо доречно тут якась аналогія,

то спочатку ми порівняли б поняття «байдуже» з гегелівським поняттям «чисте буття» (буття без будь-якої визначеності та вказівки на таку визначеність). Відмінність лише в тому, що останнє є гранично широке філософське поняття. «Байдуже» ж, на наш погляд, є таке ж широке поняття, але тільки стосовно естетичної науки» (Канарский, 2014, с. 89).

Але навіть якби було так, як описує М. Загорський, ми ніяк не можемо зупинитися на такому підході. І ось чому: цю саму проблематику підіймали філософи, психологи та педагоги під час проведення відомого загірського експерименту з виховання сліпоглухонімих дітей. Своїми коріннями цей експеримент сягає наукової спадщини І.А. Соколяського, відомого діяча української педагогіки 20-30 рр. ХХ ст., який заснував у Харкові наукову школу з дослідження та виховання сліпоглухих дітей.

Адже для експерименту зі становлення свідомості проблема початку людської чуттєвості мала не просто теоретичний, а суто практичний характер. Без правильного визначення початку людської чуттєвості ні про яку побудову людського мислення у сліпоглухих не можна було б і мріяти.

Якщо, як це було в часи сильного впливу релігії, прийняти в якості такого початку безсмертну душу, тоді не зрозуміло, як може бути перешкодою для її прояви сліпоглухота. І окремі випадки «пробудження душі» (саме так трактувала свій успіх Енн Салліван – вихователька Елен Келлер) за допомогою спеціально придуманої тактильної мови тільки посилювали це нерозуміння, оскільки, з одного боку, душа, не дивлячись на сліпоглухоту, «прокидалась», але, з іншого боку, повторити таке «пробудження» не виходило або виходило цілком випадково.

Якщо, в дусі емпіричного природничого матеріалізму, вважати таким початком наявність зору і слуху, то їх відсутність має стати непереборною перешкодою на шляху становлення людської чуттєвості, що і підтверджувалося в досвіді практично завжди, за винятком кількох вже згаданих випадків, які залишалися незрозумілими з цієї точки зору. А заразом підтверджувалося і те, що решта почуттів (нюх, смакові та тактильні відчуття), всупереч відомій теорії, згідно з якою при втраті одного з органів чуття інші розвиваються так сильно, що компенсують цю втрату, не тільки не могли

замінити зір і слух, а й самі не могли розвинутися хоча б до того рівня, який є у тих, хто бачить і чує.

Відсутність зору та слуху не давало можливості також визначити в якості початку становлення чуттєвості виховання, оскільки в цих умовах неможливий «виховний вплив».

Організатори експерименту прийняли в якості початку людської чуттєвості здатність індивіда узгоджувати свої власні дії з формою інших тіл. Яку роль у цьому грав Спіноза, до якого відсилає саме таке визначення мислення, ми тут не будемо розбирати, оскільки це в цьому випадку не так важливо. У будь-якому разі саме до спінозівського визначення мислення експериментаторів вела практика.

Е.В. Ілленков зовсім не випадково порівнює початковий стан сліпоглухого зі станом рослини. Заперечення на його адресу про те, що насправді жоден з учасників загірського експерименту не знаходився в такому стані, подібні до тих заперечень, які пред'являлися Марксу у зв'язку з тим, що насправді товари ніколи не обмінюються за еквівалентом, оскільки тоді торгівля не мала б сенсу. Але ті, хто заперечує, просто не розуміють, що таке теорія і в чому полягає специфіка теоретичної роботи. З таким самим успіхом можна заперечувати газодинаміку на тій підставі, що ідеального газу насправді не існує. Так от, порівнюючи початковий стан сліпоглухого зі станом рослини, Е.В. Ілленков підкреслює той момент у роботі експериментаторів, що перш ніж починати побудову мислення таким дітям, потрібно було правильно вибудувати ще сам початок мислення. Таким початком, на думку Е.В. Ілленкова, є психіка, загальна для людини та тварини. Тобто саме те, визначення чого впливає із вчення Спінози. Саме це багато хто вважає недоліком його визначення – що під нього підпадають не лише люди, а й тварини, адже вони теж вміють оминати перешкоди або використовувати зовнішні предмети. Але цей недолік одночасно є величезною перевагою, оскільки охоплює момент переходу чи, інакше кажучи, становлення – становлення тварини людиною. Те, що дуже важливо поставити питання саме таким чином, стане зрозумілим, якщо ми згадаємо, що цей перехід, хоч і є моментом, відбувається аж ніяк не одномоментно. Не одномоментно навіть в історії – спроб і помилок

переходу від тварини до людини було дуже багато і тривали вони не менше 5 мільйонів років, доки одна з них не завершилася успіхом у тому сенсі, що з'явився сучасний вигляд людини. Адже цей перехід має відбутися ще кожного разу в онтогенезі, і загальні його закономірності та труднощі будуть ті самі, як у сліпоглухих, так і у тих, хто бачить та чує.

І зовсім не обов'язково дитина повинна бути сліпоглухою, щоб виникла проблема цілеспрямованої добудови (а насправді просто вибудовування практично з нуля) її психіки до рівня психіки тварини. Чому «практично з нуля»? Тому що, на відміну від інших тварин, які, до речі, теж тією чи іншою мірою навчають своїх нащадків, людське дитинча найбільш «рослиноподібне», тобто не здатне до самостійного існування в якості тваринного індивіда. Воно довше за інших тварин залишається у повній залежності від матері (Е.В. Ільєнков каже, що на першому етапі життя дитини не вона живе, а «її живуть»). У цьому – тобто в беспорядності, а тому – рослиноподібності – з людиною можуть змагатися хіба що дитинчата сумчастих. Але специфіка людського дитинча навіть у порівнянні з сумчастими полягає в тому, що його індивідуальна беспорядність воістину безмежна, тобто універсальна. Навіть сумчасте рано чи пізно досягне рівня психічної зрілості, який дозволить йому існувати у певних природних умовах як окремому індивіду. Для людини ж не існує таких природних умов, у яких вона могла б існувати в якості окремого індивіду. Їх щоразу доводиться створювати штучно. Штучно – це означає насамперед із використанням якихось предметів природи для компенсації властивостей власного тіла, яких бракує для виживання. Вочевидь, що найголовнішу роль у цій справі грають методи використання предметів і сил природи, а не ці предмети самі по собі. Відповідно, людині у розвиток своєї психіки необхідно включити ці способи дії з предметами, тобто навички та вміння, які не закладені ні в будові її тіла, ні в її фізіології. З точки зору фізіології предмети можуть бути абсолютно байдужі для людського індивіда, хоча без цих предметів він ніяк не зможе задовольнити свої потреби.

Тому завдання вихователів у загірському експерименті полягало у перетворенні байдужого на небайдуже. Не тільки ложка, а й соска

сама по собі байдужа до сліпоглухої людини, не кажучи вже про суто природні предмети, які не годяться для задоволення тваринних потреб. Перевага соски полягає тільки в тому, що вона може служити прямим, неопосередкованим заміником материнських грудей, тобто може бути включена в задоволення потреби в їжі на основі вродженого рефлексу, в якому ще немає нічого специфічно тваринного. На рівні вродженого рефлексу фактично ще немає психіки – навіть тваринної. Але вона з'являється саме з урахуванням вродженого рефлексу – як його продовження, але продовження шляхом заперечення.

Не можна сказати, що рослині, чи тварині, яка користується у своїй життєдіяльності лише вродженими рефlekсами, якісь предмети, які не впливають на них безпосередньо, байдужі – вони для них просто не існують.

Ще не байдуже і небайдуже – це далеко не одне й те саме. «Ще не байдуже» означає відсутність психіки як такої. «Байдуже» слугує сполучною ланкою між відсутністю психіки та розвиненою її формою. Це своєрідне «чисте буття» психіки, хоча при цьому треба розуміти, що це аж ніяк не саме по собі «чисте буття», як його розуміють у філософії. На цьому особливо наполягає А.С. Канарський, відстоюючи категорію «байдужого» як початкову категорію естетики як науки, покликаної виявити чуттєві характеристики буття.

Микола Загорський теж пов'язує точку зору Канарського із загірським експериментом, до того ж пов'язує дуже цікавим чином: «Втім, Канарський почав розробку своєї теми ще до отримання будь-яких відомостей як щодо цього результату, так й щодо самого експерименту. Канарський *передчував* цей результат» (Загорський, 2014).

Комусь таке пов'язання могло б здатися штучним і навіть зовсім не матеріалістичним. Але тільки тим, хто розуміє матеріалізм дуже однобоко, забуваючи включити у визначення матерії свідомість та чуттєвість. Такий матеріалізм – це зовсім не матеріалізм, оскільки він припускає, що може існувати щось поза матерією. Справжній матеріалізм не тільки не виключає, а й передбачає те, що і мислення, і почуття, і навіть передчуття є не що інше, як атрибути матерії. Потрібно тільки вміти їх вичленувати в русі матерії, що означає,

в першу чергу, знайти ту точку, той початок, який являє собою точку переходу, перетворення матеріального на ідеальне, немислячого на мисляче, байдужого на чуттєве. Зрозуміло, що це буде тотожність протилежностей. Саме з цієї причини А.С. Канарський і висуває «байдуже» як початкову категорію естетики, тому що вона, на його думку, є «повна діалектична протилежність естетичному (чуттєвому взагалі)».

Чи варто дивуватися, що автори загірського експерименту, перед якими стояло практичне завдання перетворення немислячого тіла на мисляче, безчуттєвого на таке, що опанувало усією повнотою людських почуттів, приходять до того ж висновку, що й А.С. Канарський. Тобто, якщо скористатися висловом М. Загорського, «передчувають» те, що досліджує суто теоретично А.С. Канарський, а можливо, «передчувають» і те, що він «передчуває» те, чим вони займаються практично.

Формуванню категорії «байдужого» у сліпоглухих була присвячена та частина загірського експерименту, метою якої було формування «психіки взагалі», характеристики якої, за словами Ілленкова, інваріантні для будь-якої психіки, вони загальні як для психіки людини, так і для психіки тварини.

Тут хотілося б зауважити, що наявність такої психіки припускає і Гегель. Він називає її «формою чуттєвого», що він протиставляє змісту чуттєвості, і яким для нього виступає мислення, чи, що для Гегеля одне й теж – бог. Ось що він про неї пише: «Почуття як таке є взагалі формою чуттєвого, яке спільне нам з тваринами» (Гегель, 1974, с. 110). Але те, що А.С. Канарський виводить в якості категорії «байдужого», є скоріше ілленківсько-мещеряківською «психікою взагалі», ніж гегелівською «формою чуттєвого», оскільки остання, згідно з Гегелем, є «нижча форма духовного змісту», тоді як А.С. Канарський виходить зовсім не з «духовного змісту», а, як і Е.В. Ілленков з А.І. Мещеряковим та І.А. Соколянським, із цілком собі матеріальної потреби.

А.С. Канарський пише: «Вирішити проблему естетичного можна лише за умови, що думка дослідника звернеться до дійсної історії виникнення та розвитку людських потреб, до історії їхнього формування та способів задоволення» (Канарський, 2008, с. 77).

У загірському експерименті вчені мали змогу спостерігати та експериментально організувати момент перетворення тваринної потреби на людську. Задовольняючи тваринну потребу по-людськи, ми перетворюємо її на людську потребу. І це стосується не лише їжі – це стосується будь-якої потреби.

У тварини між потребою та її задоволенням немає жодних проміжних щаблів. Дії тіла тварини повністю збігаються із задоволенням її потреб. Немає потреби – тіло тварини не починає діяти. Не голодний вовк не бігатиме за зайцем. Потреба задоволена – тіло перестає діяти. Не кажучи вже про те, що вовк не відчуває стосовно до зайця ніяких почуттів, ніякої неприязні. Він його просто їсть, тому що йому хочеться їсти. У людини між потребою та її задоволенням вклинюється те, що ми називаємо чуттєвістю, переживанням. І неважливо, про задоволення якої потреби йдеться – у їжі, питві, розмноженні.

Адже є ще проблема деградування вже більш менш сформованої людської чуттєвості – коли одні людські індивіди починають «їсти» інших людських індивідів, теж не відчуваючи при цьому жодних почуттів неприязні, як зараз люблять говорити: «Нічого особистого – просто бізнес». У цих умовах індивіду стає байдужим все людське, але йому здається вкрай важливим те, що власне людським не є. Наприклад, йому дуже важливо, у що він одягнений і що він їсть, але при цьому зовсім не важливо, як він мислить і відчуває, як ставиться до іншої людини. Важливо вміти зобразити щасливу посмішку на обличчі й зовсім не важливо, чи ти щасливий насправді, чи ні.

І тоді дуже важливо повернути його в людський стан, що передбачає формування в нього байдужості до того, що має бути байдужим людині. Саме така байдужість є не тільки «початком усякого філософствування», а й початком формування здатності до «мислення як такого» та початком людської «чуттєвості як такої».

Навряд когось, знайомого з філософськими поглядами А.С. Канарського, Е.В. Ілленкова, Гегеля, Спінози та будь-яких інших представників сократичної лінії у філософії, сильно здивує, якщо він дізнається, що початок тут збігається з результатом. Що саме філософія як результат становлення людської чуттєвості має своїм початком і метою це байдуже.

Починаючи з відомого вигуку Сократа, який побачив на ринковій площі багато: «Як багато тут речей, які мені ніколи не знадобляться», і закінчуючи Гегелем, який писав: «Не потрібно великої дотепності, щоб зробити смішним становище, що буття і ніщо суть одне й те саме, або щоб навести різні безглуздя, видаючи їх за наслідки та застосування цього становища. Можна, наприклад, сказати, що, згідно з цим положенням, байдуже, чи існують мій дім, моє майно, повітря для дихання, це місто, сонце, право, дух, бог чи не існують. У такого роду прикладах, з одного боку, підсовують приватні цілі, корисність речі для мене і запитують, чи все одно мені, чи існує ця корисна річ, чи ні.

Насправді ж філософія і є те вчення, яке має звільнити людину від нескінченної множини кінцевих цілей і намірів і зробити її байдужою до них, так щоб їй і справді було все одно, чи є подібні речі, чи їх немає» (Гегель, 1974, с. 223).

Людина, яка не змогла вийти на рівень вказаної тут байдужості, ризикує залишитися людиною лише в можливості. Насправді ж, діючи виключно відповідно до приватних цілей, вона нічим не відрізнятиметься від тварини, спосіб життєдіяльності якої, як відомо, полягає у пристосуванні до навколишнього середовища. І не має значення, природне це середовище чи соціальне – адже принцип залишається тим самим.

Список використаних джерел:

1. Козловський В.П. (2020). Чи потрібний нам Гегель? (нотатки читача до українського перекладу «Феноменології духу»). *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*. Вип. 5. С. 90–102.
2. Гегель і українська філософія 70-80-х років / В.П. Козловський та ін. *Sententiae*. (2020). Вип. 39(2). С. 241–250.
3. Гегель і українська філософія 70-80-х років. Частина II / В.П. Козловський та ін. *Sententiae*. (2021). Вип. 40(1). С. 175–199.
4. Чайка Т., Малахов В. (1997). Про київського естетика А. С. Канарського і його гурток. *Київські обрії: історико-філософські нариси* / ред.: В. Горський, М. Ткачук. Київ : СтилоС. С. 194–202.
5. Загорський М. О наследии Канарского. *Пропаганда: научно-популярный журнал* : веб-сайт. URL: <http://propaganda-journal.net/9344.html> (дата звернення: 29.12.2014).
6. Канарский А.С. (2008). Диалектика эстетического процесса. Киев, 2008. 380 с.
7. Гегель Г.В.Ф. (1974). Энциклопедия философских наук. Наука логики. Москва : «Мысль». Т. 1. 452 с.

References:

1. Hegel, G. W. F. (1975). *Entsiklopediya filosofskikh nauk*. Т. 1. Nauka logiki. (The Encyclopaedia of the Philosophical Sciences. Part.1. Science of Logic). М. (In Russian). 452 s.
2. Zagorski Mikolaj. (2014, december 28). O nasledii Kanarskogo (About the heritage of Kanarsky). *Propahanda: nauchno-populyarnyy zhurnal* (Propaganda: popular scientific magazine). Received from <http://propaganda-journal.net/9344.html> (In Russian).
3. Kanarsky A.S. (2008). *Dialektika esteticheskogo protsessa*. (Dialectics of the aesthetic process). Kyiv. (In Russian)
4. Kozlovskiy, V. (2020). *Chy potribnyy nam Hegel?* (notatky chytacha do ukrayins'koho perekladu «Fenomenolohiyi dukhu»). (Do We Need Hegel? (Reader's Notes to the Ukrainian Translation of 'The Phenomenology of Spirit')). *Naukovi zapysky NaUKMA. Filosofiya ta relihiyeznavstvo*, (5) (NaUKMA Research Papers in Philosophy and Religious Studies), (5), 90-102. (In Ukrainian). <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2020.5.90-102>
5. Kozlovskiy, V., Davidenko, I., Kruhlyk, K., & Popil, D. (2020). Hegel' i ukrayins'ka filosofiya 70–80-kh rokiv. (Hegel and Ukrainian Philosophy of the 70-80th). *Sententiae*, 39(2), 241-250. (In Ukrainian). <https://doi.org/10.31649/sent39.02.241>
6. Kozlovskiy, V., Davidenko, I., Kruhlyk, K., & Popil, D. (2021). Hegel' i ukrayins'ka filosofiya 70–80-kh rokiv. Chastyna II. (Hegel and Ukrainian Philosophy of the 70-80th. Part II). *Sententiae*, 40(1), 175-199. (In Ukrainian) <https://doi.org/10.31649/sent40.01.175>
7. Chaika, T., Malakhov, V. (1997). *Pro kyyivs'koho estetyka A. S. Kanars'koho i yoho hurtok*. (About the Kyiv esthetician A. S. Kanarskyi and his circle). *Kyyivs'ki obriyi: istoryko-filosofs'ki narisy* (Kyiv horizons: historical and philosophical essays), 194-202. Kyiv: Stylos. (In Ukrainian)